

INFORMAČNÍ ZPŮSOB A POSTMODERNITA

*Mark Poster***Abstract**

The article entitled "The Mode of Information and Postmodernity," is one of many essays by Mark Poster devoted to the problem of "the mode of information" as opposed to "the mode of production." Here he shows how is this new historical formation conditioned by the emergence of electronically mediated forms of communication, and demonstrates the usefulness of poststructuralist theory for theorizing it. He does so by reading TV ads through Jean Baudrillard's concept of simulacrum; interpreting the phenomenon of a database with help of Michel Foucault's notion of the panoptikon; and looking at electronic writing in the light of Jacques Derrida's deconstruction.

Poststrukturalistické pojetí teorie komunikace se zabývá způsobem, jakým elektronickými médii prostředkované formy komunikace (jež nazývám „informačním způsobem“) současně zpochybňují i potvrzují mocenské systémy vznikající v postmoderní společnosti a kultuře.¹ Mým hlavním tvrzením je, že informační způsob přináší radikální proměnu jazyka: proměnu vytvářející subjekty odlišné od racionálního, autonomního individua. Tento nám dobře známý moderní subjekt je vlivem informačního způsobu nahrazen subjektem zmnoženým, rozptýleným a decentrovaným, jehož identita je soustavným tlakem destabilizována. Na rovině kultury tato nestálost znamená zároveň hrozbu i výzvu, které – stanou-li se součástí politického hnutí, politiky feminismu, postojů etnických a rasových menšin, gayů a lesbiček – mohou vést k závažnému zpochybnění institucí a struktur moderní společnosti.

Teorie komunikace se musí zabývat komunikací prostředkovanou elektronickými médii a tak zaujmout v obecné sociální teorii místo odpovídajícího významu. Tento význam nebyl všeobecně uznáván předními teoretiky moderní společnosti, kladoucími důraz na jednání (práci) a instituce

(byrokracii) na úkor jazyka a komunikace. Kupříkladu u Marxe a Webera je tento sklon jasně patrný. Přestože nedokázali dominantní způsob komunikace své doby plně zohlednit, jejich teorie jej přeci jen odrážejí. Oba byli dědici osvícenství osmnáctého století, intelektuální to tradice zásadně zakořeněné v kultuře tisku. Osvícenská teorie autonomního, racionálního jedince byla v mnohém živena a posilována praxí čtení tištěné stránky.² Hegel se k tomu trefně vyjádřil, když označil četbu novin za "ranní modlitbu moderního člověka". Prostorová materialita tisku – lineární sled vět, stabilita slova na stránce, uspořádané a systematické rozvržení černých písmen na bílém pozadí – umožňuje čtenářům zaujmout od autorů odstup. Tyto vlastnosti tisku zakládají ideologii kritického individua, jenž čte a přemýšlí v osamění, vně systému politických a náboženských závislostí. Protikladným, zároveň však komplementárním procesem vytváří kultura tisku díky materialitě slova na stránce (na rozdíl od pomíjivosti slova kultury orální) autoritu autora, intelektuála a teoretika. Tento dvojí pohyb plodí čtenáře jakožto kritika a autora jakožto autoritu: na první pohled se jedná o protiklad či kontradikci, ovšem ve skutečnosti jde o kolísání nadvlády typické pro komunikaci v moderní společnosti.

V případě čtenáře i autora vytváří kultura tisku z jedince subjekt, transcendentní vůči předmětům, se stabilní, pevnou identitou – zkrátka podstatu se solidními základy. A tento projev kultury tisku přesně odpovídá povaze subjektu moderních institucí – kapitalistického trhu s jeho posesivními jedinci, právního systému s jeho „rozumným člověkem“, parlamentní demokracie s jejím tajným hlasováním a předpokladem soukromého zájmu jedinců, byrokracie s její instrumentální racionalitou, továrny s jejím taylorovským systémem, vzdělávacího systému s jeho individualizovanými zkouškami a záznamy. V odpovědi na tyto vývojové procesy vytvořil Marx teorii osvobození racionálního individua prostřednictvím třídního boje a Weber vyjádřil lítost nad upevňováním instrumentální racionality v neměnných sociálních organizacích. Oba předpokládali takovou konfiguraci subjektu, která byla výsledkem kultury tisku a oba vnímali modernitu jako

konečné uskutečnění takového sociálního individua. Oběma však unikla role, již komunikace hraje v procesu utváření takových subjektů a oba rozuměli procesu vytváření subjektu pouze zčásti. Marx pochopil, že jedinci se v různých výrobních způsobech mění, avšak postuloval člověka jako „druhou bytost“, již by plně uskutečnil komunismus: bytost velice podobnou osvícenskému, autonomnímu, racionálnímu subjektu. Weber připustil čtyři typy subjektu (hodnotově racionální, instrumentálně racionální, emocionální a tradiční) a vnímal je jako v jistém smyslu historicky vytvořené. Modernita však pro něj zakládala pouze jediný – instrumentálně racionální subjekt. Pro oba myslitele dějiny skončily příchodem autonomního racionálního agens coby subjektu, coby pevné podstaty.

Příchod informačního způsobu a jeho systémů elektronických komunikačních médií mění způsob, jakým o subjektu uvažujeme a slibuje též změnu charakteru společnosti. Elektronická kultura zakládá jedince jako nestabilní identitu, jako neustálý proces utváření zmnožené identity a vznáší tak otázku po společenské formě překonávající modernu, otázku po možnosti postmoderní společnosti.³ Elektronická kultura uvádí v život teorie (jakou je kupříkladu poststrukturalismus) soustřeďující se na roli jazyka v procesu utváření subjektů a podkopávající názory považující čtenáře a autora za pevné body kritiky a autority. Je-li teoretikovo pojetí subjektu prostředkováno tiskem, je jazyk chápán jako reprezentace, jako arbitrární systém znaků, jež myslitel využívá k poukázání na předměty. Dokud se pohybujeme v tomto režimu, zůstává subjekt pevným bodem ustáleným v čase a prostoru. Entity, které by takové vnímání subjektu narušovaly (ženy, děti, ne-Evropané), jsou odsouzeny do pozice jiného a nejsou brány zcela vážně v potaz. Je-li teoretikovo pojetí subjektu ovlivněno elektronickou komunikací, je jazyk chápán jako performativní, rétorický, aktivně strukturující subjekt a vymezující mu jeho místo. S rozšířením tohoto komunikačního režimu může být subjekt pojímán pouze jako částečně stabilní, opakovaně se proměňující v různých časech a na různých místech, jako ne-identický sám se sebou a tudíž vždy v nějaké míře Jiný.

Podobně jako tisk, vytvářejí i elektronické komunikační prostředky mezi podavatelem a adresátem odstup; zesilují působení jazyka otevírající mezi mluvčím a posluchačem trhlinu. Tato trhlinu je zastánci moderní teorie komunikace založené v tisku často interpretována ve smyslu efektivity: týž princip – rozšířit potenciál lidského hlasu – vládne médiím počínaje kouřovými signály a komunikačními satelity konče. Tak jako mohou nástroje znásobit sílu svalů při výrobě zboží, mohou zesílit i hlasivky a umožnit tak hovor na dálku. Teorie pojímající komunikační technologie pouze s ohledem na jejich efektivitu zabraňuje položení nových otázek, jež elektronické formy komunikace přinášejí, neboť je zasazují do rámce tradičních paradigmat vytvořených ke zkoumání orální a tiskové kultury. Chápeme-li elektronické formy komunikace pouze jako další, časově a prostorově efektivnější nástroje, potvrzujeme tím model autonomního racionálního individua a stabilitu subjektu.

Co se politiky týče, orální formy komunikace (vnímané z pohledu kultury tisku) zavazují jedince do vztahů politické dominance. Jsou-li komunikační formy omezeny na řeč (a rukopis jako její prostou extenzi), stávají se jedinci snadno ovladatelní závislostními vztahy. Rozšířením výše zmiňované, jazyku inherentní trhliny, vytváří tisk mezi mluvčím a posluchačem odstup, který jedinci dovoluje myslet a objektivně posuzovat slova druhých vně nátlaku jejich přítomnosti. Tak alespoň mají za to obhájci kultury tisku.

Pro teoretiky kultury tisku znamená tato trhlinu rozšíření moci rozumu, umožnění autonomie individua. Jinými slovy, zastánci tisku dávají tuto jazykovou trhlinu do souvislosti se subjektem zakotveným v rozumu. Ideologický vliv moderní osvícenské teorie komunikace se ve velké míře odvozuje právě od tohoto myšlenkového manévru, začleňujícího technologii tisku do moderní sociální teorie. Avšak takový manévr je vždy stabilní jen v určité míře, neboť neustále ohrožován. Trhlinu rozevřená tiskem totiž může být obrácena proti moderní teorii: mohou si ji přivlastnit vyloučené skupiny, jakými jsou dělníci, ženy a ne-Evropané a využít ji ke svým vlastním cílům. Může se proměnit v kulturní hnutí odporu, jako se stalo v avantgardních

hnutí od dob romantismu.⁴ Nářky devatenáctého století na adresu nebezpečnosti četby románů ukazují, že podněcování fantazie bylo jedním z přivlastnění této trhliny, uniknuvším osvícenské kontrole. Už v Rousseauově *Emilovi* se Sophie do Emila zamiluje, neboť jí připomíná postavu z románu, který četla. Láska tu byla zprostředkována trhlinou vytvořenou tiskem.

Elektronická kultura připouští jinou interpretaci trhliny. Obrovské rozšíření prostoru mezi mluvčím a posluchačem v informačním způsobu ruší omezování trhliny na sebe-identický subjekt. Slučování nezměrných vzdáleností s časovou bezprostředností umožněné elektronickými formami komunikace mluvčího a posluchače zároveň vzdaluje i přibližuje. Tyto protikladné tendence – protikladné z pohledu kultury tisku – proměňují pozici individua tak zásadním způsobem, že model „já“ ukotveného v prostoru a čase a schopného kognitivní kontroly nad okolními předměty se stává neudržitelným. Jazyk již nadále nereprezentuje skutečnost, není již neutrálním nástrojem posilujícím instrumentální racionalitu subjektu: jazyk se stává skutečností, či, přesněji, proměňuje ji. Tímto způsobem je subjekt jazykem určován a toto své určení může jen stěží popřít. Elektronické formy komunikace systematicky odstraňují všechny pevné body a základy, které tvořily podstatu moderní teorie. Pokusím se tyto proměny kulturního a sociálního života ilustrovat různými příklady elektronicky prostředkované komunikace: televizní reklamou, databází a psaním na počítači. Pohled na tyto fenomény bude vycházet z poststrukturalistických perspektiv Jeana Baudrillarda, Michela Foucaulta a Jacquesa Derridy.

Z pohledu humanistické morálky jsou televizní reklamy manipulativní, klamavé a odpudivé; lákají ze spotřebitelů rozhodnutí na iracionálních základech a podporují návykovou mentalitu jako falešné řešení životních problémů. Z pohledu marketingu jsou televizní reklamy vyhodnocovány v závislosti na jejich schopnosti „vytvářet skutečnou poptávku“ po produktu. Z pohledu demokratické politiky podkopávají televizní reklamy nezávislé myšlení voličů, snižují jejich schopnost odlišit pravdu od lži a realitu od fikce a činí je pasivními a lhostejnými. Z pohledu marxistické sociální kritiky

vytvářejí televizní reklamy falešné potřeby, které odvádějí pozornost pracující třídy od jejích revolučních záměrů a slouží pouze k nafouknutí ekonomiky, která se tím dostává mimo kontrolu výrobců. Každý z těchto pohledů má svou míru platnosti, avšak žádný se nedotýká klíčového problému role televizních reklam v současné kultuře, žádný neodhaluje proměněnou jazykovou strukturu reklam a, v první řadě, žádný neupozorňuje na vztah jazyka a kultury při vytváření nových pozic subjektu, tj. nových míst v síti sociální komunikace. Mé tvrzení zní, že televizní reklamy využívají elektronických médií v zájmu prosazení nové technologie moci, jejíž politické účinky musí být vyhodnoceny s ohledem na možný příchod postmoderní společnosti.

Tak jako monology, tisk či rozhlas, jsou i televizní reklamy formálně jednosměrnou komunikací: podavatel oslovuje příjemce. Avšak všechny komunikační formy připouštějí reakce, odpovědi, zpětné vazby, ať už jakkoliv zpožděné. Monology se vystavují intervencím, tištěné materiály zaslaným odpovědím a rozhovorům, rozhlas telefonickým reakcím posluchačů. Avšak všechny tyto komunikační techniky se vyslovují jednosměrně. Televizní reklama v sobě narozdíl od nich snadno kombinuje obrazy, zvuky a text. Předvádí pohyblivé aurální vyprávění o všední realitě, často působící velmi věrohodně. Díky tomu, že ovládají kontext, pozadí i vlastní text vyprávění, jsou televizní reklamy nadány zvláštní mocí. „Realita“, již zobrazují, může být „hyperreálná“, může spojovat obsahy, které běžně pospolu „reálně“ neexistují. Jiným příkladem je doprovodný komentář, který reklamě propůjčuje autoritu super-ega. Reklama velice flexibilně vytváří mini-realitu, v níž jsou věci juxtaponovány způsobem odporujícím pravidlům všedního dne. Reklamy kupříkladu asociují významy, konotace a nálady, které jsou ve skutečnosti nepatřičné. V dialogu by se staly předmětem protestu, avšak na rovině touhy, nevědomí a imaginárna jsou nesmírně účinné. Televizní reklamy vytvářejí jazykový systém, který vypouští referent, symbolično i realitu a namísto nich zachází s řetězcí označujících (slov) a označovaných (mentálních obrazů). Referent, symbolično i realita zde scházejí a do hry se zapojují pouze v případě, když si divák produkt zakoupí.

Významová struktura televizní reklamy přísně se drží na rovině označujících, významů a obrazů, intenzivně vybízí diváka k identifikaci s výrobkem. Reklama nepodněcuje volbu mezi předměty, kognitivní rozhodování či racionální hodnocení, nýbrž působí na jiných lingvistických rovinách, aby vyvolala vazbu pojící diváka s produktem. Diváci jsou chybějícími hrdiny reklam. Jsou naváděni k zaujmutí místa v reklamě a ztotožnění se s významy, jež si s produktem spojují. Ve svém monologu, při vytváření kontextu a asociací nesouvisejících významů vnáší televizní reklama do kultury nový komunikační vzorec, opakovaný ad infinitum a samozřejmě zasahující do politiky, náboženství a každého dalšího představitelného aspektu sociálního života.

Tyto komunikační formy otřásají realistickým lingvistickým paradigmatem. Televizní reklama zachází se simulakry, výmysly a představami. V tisku založené modernistické formy komunikace spojované se vzdělaností, kapitalismem/socialismem, byrokracií a parlamentní demokracií – identitami koncentrovanými ve Weberově instrumentálním rozumu – tu ustupují ve prospěch postmodernistických elektronických komunikačních forem, v nichž je identita rozkolísána a fragmentarizována. K tomu ovšem dochází nikoli ve vysoce ritualizovaných kolektivních náboženských aktech či jiných funkcích komunity, nýbrž v soukromém, neformálním a izolovaném prostředí domova. A nedochází k tomu jen ve výjimečných okamžicích kalendáře, nýbrž po dlouhé hodiny v průběhu každého dne. Lidé se staví do komunikačních situací, v nichž je televizní reklama normou jazykotvorby a její vliv na utváření pozic subjektu je tudíž bez pochyby zásadní.

Jean Baudrillard započal svými knihami *Konzumní společnost*, *Systém předmětů* a *Za kritiku politické ekonomie znaku* linií úvah o současné kultuře, na níž hodlám navázat analýzou televizních reklam jakožto součásti informačního způsobu.⁵ Baudrillard se odpoutal od realistických paradigmat sociální vědy nejprve propojením sémiologie Rolanda Barthesa s neomarxismem Henriho Lefebvra. Koncem šedesátých a začátkem sedmdesátých let 20. století se pokusil přesunout společenskou kritiku

z roviny jednání na rovinu jazyka. Začal vnímat konzumní kulturu nikoli jako proces veblenovské mimesis – jako konformní chování, „udržování kroku s Jonesovými“ – nýbrž jako specifickou transformaci znaků. Strukturalistická lingvistika ukázala, že význam je výsledkem diferenčních vztahů mezi slovy. Klíčem k jazyku se stala nikoli souvislost mezi slovem a věcí, nýbrž arbitrární označení závisející na diferenčním vymezení. Jazyk se pro ni stal soustavou binárních opozic označujících – já/ty, černý/bílý, atp. – jejichž schopnost dávat smysl záleží na stabilním vztahu mezi prvky tzv. „struktury“. O jazyku se uvažovalo jako o ohromném stroji generujícím takovéto diferenční vztahy. Avšak aby takovéto chápání vůbec bylo možné vytvořit, musel teoretik přesunout svou pozornost pryč od jedince jakožto subjektu vytvářejícího a přijímajícího zprávy směrem k jazyku jako objektivnímu systému vztahů. Jinak řečeno, inteligibilita jazyka se stala možnou pouze z hlediska jeho struktury a jazyk se tudíž stal tvůrcem subjektu, nikoli naopak.

Pro Baudrillarda jsou strukturalisté přehnaně formalistní, příliš se omezují na lingvistické znaky. Předmětem jeho zkoumání se stává všední život, sama společnost je pro něj polem k interpretaci. Aktivita spotřebitelů tak mohou být nahlíženy jako cirkulace znaků ve strukturalistickém smyslu. Spotřební zboží je vyjmuta z rámce ekonomické teorie či morálních posudků a uchopeno jako komplexní kód. Klíčem ke konzumerismu není iracionální sklon k okázalému předvádění se, nýbrž včlenění jedinců do komunikačních vztahů, v nichž přijímají sdělení ve formě zboží. Spotřebitel není „iracionální“ a předmět není „užitkový“. Mezi póly objektu a intence se staví reklama, která rozlamuje normální svazek diferenčních vztahů mezi znaky. Reklama předpokládá jazyk nikoli jako odkaz k „realitě“, nýbrž jako arbitrární spojení označujících. Zkrátka tyto označující přeskupuje a tak narušuje jejich „normální“ reference. Cílem reklamy je navázat řetěz označujících do vyprávění o žádoucím životním stylu: kupříkladu Pepsi = mládí = svůdnost = popularita = zábava.

Baudrillard 80. let tvrdí, že reklama jakožto lingvistický a kulturní fenomén má status simulakra, kopie bez originálu, bez objektivního referentu. Podle něj se současná kultura ve stále větší míře skládá právě z takových

simulaker, která dohromady vytvářejí nový řád reality, jím označovaný „hyper-realita“. Kultura sestává z vytvořených realit, z Disneylandů, které jsou reálnější než realita, k níž by údajně měly zpětně odkazovat. Nakonec však o žádné zpětné referenci nemůže být řeč, neboť jakmile je jednou společenský život představován jako tematický zábavní park, projeví se prvek jeho konstrukce a začne dominovat nad jeho přítomností coby stabilního, přirozeného řádu. Společnost se stává koláží tematických parků, do nichž vstupujeme dle libosti (a za jistou cenu). Baudrillardovo pojetí hyper-reality má totalizující sklon, odmítá totiž jiné modernistické pohledy na politiku a ekonomii jako bezcenné. Zasazením jeho pojetí konzumní kultury do kontextu informačního způsobu a jeho propojením se specifickými komunikačními technologiemi hodlám z jeho náhledu vytěžit kritický potenciál a přitom se vyhnout jeho monolitickému obrazu.

Počítačové databáze jsou další formou elektronicky prostředkované komunikace, jež byla zkoumána z různých úhlů pohledu. Liberální autoři se právem obávají, že obrovské množství dat uchovávané v databázích a poměrná snadnost jejich převodu znamenají nebezpečí pro soukromí jedince. S tolika informacemi o lidech, kolik jich dnes digitální databáze obsahují, se život člověka stává pro osoby disponující přístupem ke správným počítačům otevřenou knihou. Agentury nejrozmanitějších druhů – vojenské, policejní, vládní či náležející různým korporativním organizacím – nepřetržitě shromažďují data a převádějí je z jednoho počítače do druhého, přičemž osoby, o kterých se takto informuje, mají nad jejich pohybem jen minimální kontrolu a v mnoha případech ani netuší o jejich existenci. V očích liberálů se tak společnost skutečně přibližuje děsivému přízraku 1984, jen s několikaletým zpožděním za Orwellovou předpovědí. Marxisté nám zase ukazují, jak se databáze stávají novou formou informace-zboží, jež se z podstatné míry dostalo pod kontrolu největších korporací. Společnost se stále výrazněji rozděluje na informačně bohaté a informačně chudé. Existující třídní rozdíly jsou v národním i globálním měřítku posíleny a dále upevňovány technologiemi komputerovaných informací. Čím více se ekonomika stává

závislou na informacích, tím více se přístup k databázím komplikuje. Osud společností, ba dokonce národů závisí na schopnosti obstarat si aktuální informace. Ve srovnání s feudálními režimy se kdysi kapitalistické společnosti pyšnily umožněním volného pohybu informací a považovaly tento rys modernity za základní kámen svobody. Digitalizace informací ve formě databází pomáhá usnadnit jejich okamžitou a globální dostupnost, takže se omezení daná komodifikací dostávají do rozporu s technologickým pokrokem.

Ačkoli jsou tyto přístupy cenné pro plné porozumění databázím jako komunikačním technologiím, zanedbávají jeden podstatný aspekt tohoto fenoménu: jeho schopnost vytvářet a zmnožovat identitu jedince a tím mu poskytnout jistou kontrolu. Sociální model implikovaný ve výše zmíněných postojích předpokládá jedince/skupiny vstupující s institucemi a sociálními silami do vztahů zápasu, soutěže a opozice. Na nejobecnější rovině si liberálové i marxisté představují svět složený z oddělených, stabilních entit. Odtud pochází kupříkladu představa soukromí, jakéhosi mikrosvěta, v němž jsou jedinci odříznuti od druhých a o němž bez jejich výslovného svolení nikdo nic neví. Bez takového soukromí je podle liberálů jakýkoli odpor vůči státu nemožný, neboť soukromí je ostrůvkem, na němž může kritický rozum působit v bezpečí. Je místem nezávislého myšlení, vzdáleného od vlivu smysly vnímaného světa jevů. Liberálové vysoce oceňují urbanizaci právě pro jedinci poskytnutou možnost ztratit se v anonymitě davu, (na rozdíl od vesnice, kde každý ví o každém vše). Město je pro ně zřídlem svobody paradoxně díky tomu, že hustota populace vytváří masku, jíž mohou autonomizovaní jedinci zastřít své nezávislé myšlenky.

Běh všedního městského života dnes tuto masku strhává. Naše jednání zanechávají stopy digitalizovaných informací, jež jsou průběžně akumulovány v počítačových databázích a vzápětí rychlostí světla či zvuku převáděny sem a tam mezi počítači. Dříve anonymní jednání typu placení za večeři v restauraci, vypůjčení si knihy z knihovny či videokazety z půjčovny, předplacení časopisu, telefonování do zahraničí – všechny tyto činnosti, které provádíme s nám naprosto neznámými osobami, jsou nyní obaleny vrstvou informačních

stop, jež jsou dále shromažďovány a uspořádávány do profilů a diagramů umožňujících vytvoření stále přesnějších portrétů osob. Takovýto postmoderní všední život již není životem izolovaných individuů skrývajících se při obchodních transakcích s cizinci za štítem z anonymity, není však ani návratem do vesnice plné dobře známých obličejů.⁶ Namísto toho slučuje rysy obou a ztrácí přitom výhody jednoho i druhého. Při zaplacení večere platební kartou je sice číšník cizincem, avšak počítač přijímající informaci „zná“ zákazníka velmi dobře. Městský život je nyní utvářen setkáními tváří v tvář s naprostými cizinci doprovázenými elektronicky zprostředkovanými setkáními s „dobře známými“ stroji. Hranice oddělující osobu od osoby a osobu od instituce jsou neustále překračovány počítačovými databázemi, rušícími soukromí jakožto model jednání či vůbec jako téma.

Informační toky dnes zdvojují činy jedinců a rozvracejí teoretické modely postavené na předpokladech soukromí či třídního boje. Společnost se stala dvojitým pohybem: pohybem osob a institucí a pohybem informačních toků. Kupříkladu jedna nedávná televizní hra skvěle ilustrovala jemnou strukturu dnešních možností vyhledávání informací. Vrah si v ní pokoušel zajistit alibi zanecháním zprávy na záznamníku oběti – zfalšováním doby svého hovoru. Avšak učinil tak ze svého mobilního telefonu, takže policie dokázala zjistit skutečný čas spojení, neboť všechny takové hovory jsou provozovatelem mobilní sítě registrovány. Vrah vzal v potaz pouze jeden aspekt informačního způsobu (záznamník), avšak opomenul jiný (stopy zanechané v databázích telefonátů z mobilů).

Databáze jsou podstatně limitované informační struktury. Narozdíl od komplexních a flexibilních vyprávění jsou to zásadním způsobem omezené formy diskursu. V databázových programech mohou být konkrétní stopy vyznačeny pouze v konkrétních místech či „polích“. Je-li jméno osoby následováno kupříkladu „polem“ pro vyznačení předplatného časopisu, obvykle do tohoto místa nelze vepsat jméno časopisu, nýbrž pouze kód pro určitou skupinu časopisů. Tak může být *The New Republic* kódováno jako „l“ (namísto liberální) a *The Guardian* jako „r“ (namísto radikální). Jsou-li do

databáze zahrnutý i videa k zapůjčení, mohou být *Tajemství kožených kalhot* i *Poslední tango v Paříži*, kódovány pod „x“. Lze si jistě stěžovat, že takové zjednodušování dat drasticky zkresluje jednotlivé zkušenosti, na druhé straně však ohromně urychluje vyhledávání informací. Tímto způsobem databáze tvarují skutečnost, vytvářejí složeniny z jednotlivých zkušeností, nikoli nepodobné karikaturám. Na druhé straně mohou databáze také obsahovat grafickou složku, tedy kupříkladu obrázky či kopie otisků prstů. Informace o lidech se tak stává mnohem komplexnější. Problém její pravdivosti však není nejdůležitějším zřetelem: mohl by být vůbec někdo uspokojen přesností svého informačního portrétu obsaženého v databázi? Databáze spíše osobám dotvářejí další identity, které je – v interakci mezi počítači či institucemi na nich závislými na jedné straně a osobami na druhé – zastupují. Pokud vyhledáme v počítači informace o Janu Novákovi, bude výstupem ze stroje – alespoň z pohledu počítače či instituce informaci přijímajících – Jan Novák osobně. Tak jako jsou v každodenním životě naše jednání zdvojeňována informačními stopami, tak jsou v interakci s počítačovými databázemi množeny i identity.

S teoretickým problémem, jak nejlépe objasnit společenský dopad databází, nám může pomoci dílo Michela Foucaulta. A to hned ze tří důvodů: za prvé se Foucault věnoval problému moci ve vztahu ke specifické sociální formaci – panoptikonu, jež lze přímo aplikovat na otázku databází; za druhé analyzoval vztah mezi sociálními jevy a subjektem, což je pro případ databází taktéž relevantní a konečně, za třetí, si všiml vztahu mezi diskursem a praxí, představami a jednáním, postoji a chováním a to v takovém smyslu, který dovoluje pojmout fenomén databáze nezávisle na liberálních a marxistických paradigmatech.

V díle *Dohlížet a trestat* užívá Foucault termínu „panoptikon“ k označení vězeňského kontrolního mechanismu, s jehož pomocí může dozorce usazený v centrální věži pozorovat vězně v celách umístěných kolem něj s okny namířenými do středu, aniž by jimi byl viděn.⁷ Panoptikon, doslova „vševidoucí“, zde ilustruje formu moci snažící se situovat vězně vůči

autoritativnímu systému vězení a tak je přivést k nápravě či normálu. V rámci nápravného procesu je panoptikon součástí široké škály mechanismů zahrnujících mj. detailně stanovený rozvrh či systém uchovávání informací o jednotlivých vězňích. Foucaulta na tomto disciplinárním systému nezajímají pouze jeho mikrologické detaily, nýbrž zejména jeho „pozitivní“ prosazování moci. Na rozdíl od centrální vlády využívající moci jako „negativního“ principu prevence či zákazu jistých aktivit, panoptikon formuje a tvaruje chování kriminálních a vytváří tak v jistém smyslu nového člověka-vězně. Klíčem k tomuto disciplinárnímu mechanismu je nepřetržitý, systematický a nepozorovaný dohled nad určitou populací. Zločinec se musí chovat podle plánu a být si vědom toho, že jakákoliv odchylka od něj bude zaznamenána a přinese jisté důsledky. Prostřednictvím působení panoptikonu je osazenstvu, jeho praktikám a postojům vnučována norma, která není výsledkem požadavků čísi vůle tak jako za feudalismu, nýbrž vychází spíše z anonymní, zdánlivě všudypřítomné autority. V panoptikonu Foucault nachází mocenský systém působící na rovině všedního dne, na rozdíl od roviny státní využívající diskursů i praktik k vymezení sociální povahy vězně. Panoptikon ilustruje obecný rys společnosti, je příkladem toho, co Foucault nazývá „technologíí moci“ či „mikrofyzikou moci“.

Foucaultovu teorii panoptikonu lze aplikovat na databáze i v druhém ohledu. Svým pozitivním prosazováním moci vytváří panoptikon ze zločinné osoby vězně. Disciplinární diskurs/praxe formuje chování a postoje vězeňské populace bez ohledu na to, v jaké míře vězeň tomuto donucování odolává či jej podrývá. Jeho identita se stává identitou vězně ať už je z takového osudu nadšený či nikoliv. Analogicky databáze v jakémsi super-panoptikonu vytvářejí identity jednotlivých osob a činí tak bez ohledu na to, zda si toho jsou tyto osoby vůbec vědomy. Jedinci jsou počítačovým databázím „známi“, znamenají pro ně různé „osobnosti“, v závislosti na kterých s nimi počítač naprogramovaným způsobem „zachází“. Tyto identity též slouží jako základ komunikačních výměn mezi počítači, probíhajícími rutinně a bez vědomí „reálné osoby“. Takové identity nejsou zcela neškodné, neboť mohou vážně

ovlivnit život jedince, poslouží-li jako podklad k vyšetřování FBI, zamítnutí žádosti o úvěr, sociální dávku, zaměstnání či pobyt. V každém případě je tu s člověkem zacházeno v závislosti na jeho identitě vytvořené v databázi. Prostý fakt, že tato identita není nijak úzce spjata s niterným vědomím člověka a s jej určujícími vlastnostmi, nijak nesnižuje její sílu a účinnost. S rozšiřováním databází komunikační technologie prostupují sociální prostor a zmnožují identitu osob nezávisle na jejich vůli, záměrech, pocitech či poznávacích schopnostech.

Abychom plně docenili význam vytváření identit databázemi, je třeba si uvědomit Foucaultův epistemologický rozchod s běžně přijímanou představou rozlišující mezi jednáním a jazykem, chováním a záměrem – rozlišení, jež bylo jedním z charakteristických znaků moderní sociální teorie. V souvislosti se sociálním dopadem databází se kupříkladu marxisté zabývají využíváním databází státem a korporativními společnostmi. Kritizují způsob, jakým tyto organizace databází užívají k posílení své hodnoty a moci nad podřízenými třídami. Ve svých analýzách zachovávají zřetelné rozlišení mezi institucemi a jedinci, mezi jednáním a věděním, chováním a informací. Stát je silou vůči individuu vnější; je institucí, jejíž moc se díky databázím zvyšuje. Obrovské množství informací, jímž stát disponuje, vytváří další článek v řetězu útlaku. Na rozdíl od tohoto pojetí se Foucault zaměřuje na fenomén moci, jenž je jednáním i věděním zároveň, a na způsob, jímž moc jedince podmiňuje. Snaží se nalézt spojení mezi jevy ostatními považovanými za izolované protiklady. Kriminologická věda je pro něj jednoduše dalším prvkem v disciplinárním mechanismu, nikoli privilegovaným sídlem pravdy umístěným mimo mocenské hry. Podobně se i identita osoby nenachází vně moci, nýbrž je utvářena jejím působením, je s ní nerozlučně spjata. Super-panoptikon se pak jeví nikoliv jako omezení či nátlak na individuum, nýbrž je spíše přímo součástí jeho identity. Foucaultova schopnost vyzdvihnout a popsat vztah panoptikon-vězeň má původ v jeho poststrukturalistickém odmítnutí oddělovat mysl a tělo, jazyk a jednání, ideologii a instituci, ve prospěch jejich vzájemného prostupování. Mé pojetí databází vycházející z Foucaulta se

přiklání k modelu komunikace, v němž rovina subjektu není odříznuta od praxe, od těla, od moci, od institucí.

Podle mého názoru fungují databáze jako svého druhu super-panoptikon. Podobně jako vězení působí nepřetržitě, systematicky a potajmu; shromažďují informace o jedincích a vytvářejí z nich jejich profily. Narozdíl od panoptikonu tu nemusí „chovanci“ obývat žádnou zvláštní architekturu – stačí, když budou pokračovat ve svých běžných životech. Super-panoptikon je tudíž ještě nenápadnější než jeho předchůdce, není však proto ve svém vytváření „normálu“ o nic méně účinný. Každou z charakteristik jedincova profilu v databázi lze snadno porovnat s požadovanou normou: počínaje třídou úvěruschopnosti, přes upomínky za nevrácené knihy až k zásadním dopravním přestupkům. Další výhodou tohoto nového mocenského mechanismu ve srovnání s oním starším je jeho potenciál komunikovat, převádět informace. Počítače si mezi sebou databáze jednoduše vyměňují, informace v jednom počítači jsou přístupné i z ostatních. Rychlostí okamžiku se po celé zeměkouli kyberprostorem pohybují informace pořizující záznamy o lidech. Databáze na nás „dohlížejí“ i bez očí vězeňských dozorců a činí tak přesněji a důkladněji než jakákoliv lidská bytost. Hlavním důsledkem super-panoptikonu je smazávání rozdílu mezi veřejným a soukromým, neboť takové rozlišení záviselo na možnosti prostoru, v němž byl člověk neviditelný, skrytý před státem a korporativními organizacemi. Tato možnost je však databázemi uzavřená, neboť at' už je člověk kdekoli a dělá cokoli, zanechává za sebou stopy, jež jsou počítači spřádány v informace.

Elektronické formy psaní jsou třetím příkladem informačního způsobu jakožto komunikační technologie. Zahrnují širokou škálu psacích praktik od textových procesorů,⁸ přes hypertext,⁹ elektronickou poštu a jiné typy zasílání zpráv, až po počítačové konference. Ve všech těchto případech je vztah mezi autorem a čtenářem prostředkován počítačem, čímž se proměňují základní podmínky vysílání a přijímání významu.¹⁰ Elektronické formy psaní jsou pokračováním tendence započaté rukopisem a tiskem: umožňují odpoutání autora od textu, zvětšují jeho časový i prostorový odstup od čtenáře a násobí

potíže s interpretací textů. Na rozdíl od řeči umožňuje písmo uchování jazyka, zaznamenání sdělení, která pak mohou být čtena i těmi, pro něž je autor původně nezamýšlel. Písmo tímto zakládá možnost přenosu kultury z generace na generaci, proměnu kulturních děl na monumenty a povýšení autorů na autority. Psaní též posiluje rozvoj kritického myšlení čtenářů: slova uchovaná na stránce dovolují čtenáři nad nimi pochybovat, navracet se k dřívějším pasážím a přezkoumávat argumentační linie. To vše může činit v osamocení bez přítomnosti autora či společnosti vyvíjející na jeho interpretaci nátlak. Tisk bývá často oceňován za vytvoření autonomního racionálního individua, podmínku to moderní demokracie. Elektronické psaní prohlubuje všechny tyto rysy rukopisu a tisku jednoduše díky tomu, že je mnohem účinnějším záznamovým médiem. Ve srovnání s tiskem potřebuje digitalizovaný text méně času ke zkopírování a méně místa k uložení.

Avšak elektronické psaní kulturu tisku zároveň podvrací.¹¹ V případě textových procesorů se – díky jednoduchosti, s níž lze digitální text upravovat a díky imateriálnosti znaku na obrazovce v porovnání s inkoustem na papíře – tyto texty přesouvají z oblasti stálého a pevného do sféry pomíjivého. Digitální texty se též propůjčují kolektivnímu autorství. Soubory si lidé mohou mezi sebou vyměňovat nejrůznějšími způsoby, kdy každý z nich na textu pracuje a výsledek přitom (ať už je rozložen v prostoru obrazovky či vytištěn na papíře) nenesé žádné stopy podpisu. Hypertextové programy nadto vybízejí čtenáře k zacházení s textem jako s polem či sítí znaků, v níž mohou navazovat svá vlastní spojení, která se mohou nadále stát součástí textu a jež mohou další čtenáři následovat či svévolně měnit. Tyto programy umožňují vyhledávání slov či slovních spojení v textu nebo skupině textů, kterou lze k textu připojit či si uložit. Výsledkem je nový text napojující na sebe prvky, jež autor původně takto vůbec nespojil. Čtenář může nahradit autorovu hierarchii prvků za svou vlastní. V elektronickém způsobu psaní rozlišení autora a čtenáře kolabuje a vynořuje se nová forma textu zpochybňující kanonicitu děl a dokonce i hranice oborů.

Posílání zpráv mezi počítači vytváří komunikační formu, jež taktéž rozvrací kulturu rukopisu a tisku. Existuje několik druhů takovéto elektronické „pošty“. V případě e-mailu má člověk v počítači svou „adresu“ a kdokoli, kdo ji zná, mu na ni může ze svého počítače poslat zprávu či dopis. V jiných případech slouží určité počítače jako „nástěnky“ dovolující více osobám pročítat zprávy a zanechat zde své vlastní. Tyto „elektronické kavárny“ podněcují neznámé, nikdy se nepotkavší osoby ke vzájemné komunikaci. Naprostí cizinci si tu vyměňují sdělení za nepřítomnosti těl či hlasů: pouze znaky přecházejí od jednoho k druhému. Kromě toho tyto nástěnky užívají pseudonymů a přezdivek: osoby nepřiznávají svá vlastní jména a mohou snadno skrýt jakoukoliv ze svých vlastností, kupříkladu své pohlaví či etnickou příslušnost. Jako forma psaní elektronické zprávy nevychovávatel autonomního, racionálního, stabilního jedince, nýbrž hravé, imaginativní a zmnožené já. V zemích, kde se s počítačovou poštou hojně experimentovalo (jako např. ve Francii), se jí dostalo veliké popularity.¹² Zdá se, že lidé si snadno oblíbí komunikační technologie, díky kterým mohou sami sebe vytvářet v procesu směny znaků.

Další formou komunikace umožněnou psáním na počítači jsou počítačové konference.¹³ V tomto případě je digitální psaní náhradou nikoliv za tisk, nýbrž za setkání tváří v tvář a orální komunikaci. Počítačové konference odstraňují potřebu shromáždění lidí v jeden okamžik na jednom místě. Dnes existují alternativy k tradičním synchronním setkáním a komunitám. Prostor pro konferenci zajistí centrální počítač. Jednotliví účastníci využívající svých osobních počítačů připojených k telefonům se na tento počítač napojí, přečtou si příspěvky a komentáře ostatních, případně sami zareagují. Průzkumy počítačových konferencí prokazují, že přínosem není pouze zvýšená efektivita: v kyberprostoru se vytvářejí nové typy společenských vztahů. Bez vodítek nonverbální komunikace, statutu, osobního dojmu, pohlaví, stylu oblékání... (všechny tyto faktory v situacích přímého kontaktu hrají svou roli) se proměňuje vlastní povaha rozhovoru. Reakce jsou méně formalizované, uvolněnější, neboť společenská autorita je v počítačovém způsobu psaní

odstraněna. Kritériem účinné odezvy se stává rychlost psaní a hutnost výrazu. Někteří analytici tvrdí, že počítačové konference vytvářejí podmínky pro demokracii v mnohém vzrušenější a méně ortodoxní, než jaké bychom se nadáli na shromáždění v nějakém koloniálním městě.¹⁴ I když tato forma počítačového psaní tradiční pospolitost nejspíš nikdy plně nenahradí, nabízí alternativu k synchronním schůzím slibující zlepšit narůstající osamělost informačního věku.

Teorie dekonstrukce Jacquesa Derridy v mnoha ohledech předjímá změny, jež počítačové formy psaní přinášejí.¹⁵ Staví se proti tradičnímu pojmání psaní jako uchování smyslu, proti jeho monumentalitě a autoritě autora a činí tak v první řadě zaměřením pozornosti na materiální aspekt znaků zapsaných na stránce. Podle něj takový záznam ponechává jazyk otevřený mnoha rozmanitým významům; prostorové rozmístění stop odlišuje a odsouvá význam pryč od autora; lineární forma knihy se svým uspořádaným stránkováním, svými okraji, diakritikou, kapitolami a odstavci prosazuje hierarchii, jíž čtenář může podkopat tím, že ji pojme jako text, jako proudění znaků, jehož slepá ramena a protimluvy se otevírají podrobnému čtení („close reading“). Západní myšlení stojí na vytištěném písmu podporujícím autorem fixovaný význam, trvající na tom, že kniha znamená pouze to, co jí autor zamýšlel. Tento „logocentrismus“, jak jej Derrida nazývá, funguje díky vylučování, doplňování a marginalizování, jež mohou být zapojeny do podvrtného čtení. Knihy ustavují opozice mezi prvky, binární dvojice, v nichž jeden z prvků je podřízený druhému a často v textu vůbec chybí. Kupříkladu heslo americké *Deklarace nezávislosti* „all men are created equal“ opomíjí ženy a zamlčuje otázku rasy, přestože přitom tyto skupiny činí méněcennými. Dekonstrukce se snaží narušit pochod jednoznačného významu v psaných textech spouštěním logiky difference, již skrývají.

Derridovo interpretační gesto se podobá mému pojetí elektronického písma. Jak dekonstrukce, tak i elektronické písmo si přiznávají pomíjivou povahu psaného jazyka, jeho nestálost a nejisté autorství. Oběma se jazyk jeví být faktorem destabilizujícím subjekt, způsobujícím rozptýlení individua,

roztříštění iluze jednoty a ukotvenosti já. Pro Derridu však tyto vlastnosti psaní náležejí všem jeho formám, sám jenom částečně rozlišuje rukopis, tisk a digitální psaní.¹⁶ Dekonstrukce je tedy Derridovou interpretací psaní obecně, ve všech jeho formách. Mou snahou je naopak mezi tiskem a elektronickými formami psaní rozlišovat, zhodnotit význam rozdílu, jež nové komunikační technologie přinášejí. Derridova strategie odsouvá problém interpretace z kontextu současných kulturních a sociálních změn a opakuje tak gesto starších myslitelů, když vytváří diskurs ve smyslu reinterpretace. Nakonec se tak síla dekonstrukce obrací, aby nahlédla Derridu jako filosofa západní tradice, neúspěšného ve snaze tuto pozici rozvrátit. Nicméně celek Derridova díla nám přesto poskytuje účinné analytické nástroje ke kritice kulturních a ideologických vzorců, jež tisk doprovázejí. Tímto způsobem dekonstrukce alespoň v jisté míře připouští takovou četbu textu, jaká je elektronickému způsobu psaní adekvátní.

Příklady televizních reklam, databází a psaní na počítači slouží poststrukturalistickým zkoumáním k pochopení lingvistické povahy nových komunikačních technologií a poukázání na jejich souvislost s kulturním problémem utváření subjektu. Zejména nám pak ukazují, jak elektronicky zprostředkovaná komunikace prosazuje novou formu subjektu, jež může být nazvána postmoderní – díky tomu, že se svým ustrojením odlišuje od subjektu moderní epochy. Výzkum informačního způsobu sotva započal a zbývá ještě mnoho práce na uplatňování těchto analýz na komunikační technologie, které tu nemohly být ani zmíněny. Pokusím se proto ještě položit několik epistemologických a politických otázek týkajících se využití poststrukturalistické teorie na poli komunikace a poukázat také na některé další oblasti, do nichž je třeba naše zkoumání směřovat.

Teorie informačního způsobu má blízko k učení kritické sociální teorie o dialektice, jejíž završení je neustále oddalováno. Jak si již dávno povšimla frankfurtská škola, v průběhu dvacátého století se hnutí dělnické třídy podstatně zmírnila, prořídla, až zcela zmizela, čímž narušila či vůbec zrušila dialektiku třídního boje. Pro kritickou sociální teorii frankfurtské školy –

obecněji řečeno, pro západní marxismus – je tato situace důsledkem zhoubného vlivu masové kultury na proletariát. Tyto teorie však nedokáží adekvátním způsobem zhodnotit roli elektronicky prostředkovaných komunikačních forem, jež hrají v kulturní integraci pracující třídy do moderní společnosti. Velká míra jejich problematičnosti má základ v teoretickém modelu, který pro realitu masové kultury nedokáže zohlednit význam utváření subjektu skrze jazyk, přesněji skrze jazykové vzorce informačního způsobu. Ve svých teoriích projevoval západní marxismus vždy sklon přistupovat k otázce politicky stabilizované modernity z hledisek příliš hluboko zakořeněných právě v modernitě a jejích komunikačních technologiích. Snažili se, tak jako moderní myslitelé od Descartesa, nalézt pro svou teorii nějaký atemporální či univerzální základ, jež se obvykle stal definicí člověka.

Založení takové teorie v člověku staví její hledisko mimo dějiny, činí ji bezpečnou před nahodilostmi času, ovšem též slepou k její vlastní závislosti na těchto nahodilostech. Kupříkladu v průběhu 20. století byla komunikace zásadním způsobem proměněna příchodem elektronických technologií a přivedena do situace, která – jak jsem se výše snažil prokázat – nutí sociální teoretiky přehodnotit mnohé ze svých základních předpokladů. Všeobecné rozšíření rozhlasu, telefonu, filmu, televize, počítačem zajišťované komunikace jakou jsou elektronická pošta či počítačové konference, telexové a faxové přístroje a satelitní komunikační systémy neproměňuje pouze vlastní komunikační formy, nýbrž základní rysy sociálního života. Ať již chceme *teoreticky* považovat otázky komunikace za prvořadé či nikoliv, při pohledu na nedávný *historický* vývoj je nutně musíme přesunout z periferie do centra vědy o společnosti. To ovšem znamená, že problém teorie komunikace započíná uznáním nevyhnutelné sebe-reflexivity: závislosti vědění na jeho kontextu. Od začátku požaduje upřímně si přiznat svou nahodilost: „pravda“ teorie komunikace se ukazuje závisle na dějinných změnách a v žádném ohledu není „absolutní“, nenabízí žádné hledisko opravňující člověka k nároku na univerzálnost. Trvalým tématem teorie komunikace je tudíž potřeba vyrovnat se s tímto pocitem nahodilosti, vyvinout strategie umožňující

v každém případě se vyhnout svému zakotvení, zajištění, založení v Pravdě. Teorie komunikace tudíž musí vytvořit novou podobu pravdy, jež by neměla nic společného s modernistickou touhou po univerzalitě.

Protože komunikační teorie přímo a nevyhnutelně reaguje na svět s jeho nepředvídatelnými posuny a proměnami, stává se pro teoretiky nesmírně lákavou představa tomuto světu – na epistemologické rovině – uniknout, omezit jeho nahodilost, nalézt nějaký pevný základ, na němž by bylo možné zajistit solidní vědění. Kupříkladu „kybernetická“ teorie komunikace Norberta Wienera hledala takový základ v matematice, tradičním to sídle čisté teorie alespoň zdánlivě nezávislé na rozmarech lidského času.¹⁷ Vědění získané komunikací se pro něj stává přesně stanovitelným poměrem informace vůči šumu. Důležitá lekce, již nám dává dopad elektronické komunikace na sociální teorii, spočívá v tom, že se teorie musí vystříhat nároku na svou nezávislost na světě, musí se neustále chránit představou, že je vystavena na základech samočinně se vytvářející jistoty. Prvním principem teorie komunikace ve věku elektronické technologie tudíž je, že žádný první princip neexistuje. Je tu pouze nutnost uznat existenci čehosi teorii vnějšího, čehosi vůči ní jiného – světa, který ji podmiňuje.

Požadavek, aby teoretické kategorie v sobě obsahovaly jistou nahodilost či sebe-omezení, se střetává s obtížemi přicházejícími z druhé strany: ze strany dějin. Nebezpečí spočívá v tom, že dějiny, jež byly jednou povolány k tomu, aby zabránily abstraktnímu teoretizování, se nyní samy stávají stabilním, dogmatickým základem. V tomto případě je to kontext, co teorii zakládá: předpokládaná jistota či uzavření v kontextu „garantuje“ její pravdivost. Případnou ukázkou jsou v tomto případě marxistické texty o komunikaci pojímající výrobní způsob jako pevný horizont. Zaměřují se na otázky, které k němu zpětně odkazují (např. jaký je účinek korporativní struktury na informační věk a *vice versa*) a zapomínají či potlačují otázky, které na první pohled s třídní strukturou nesouvisejí. Dějiny jsou v takovém případě již daností a žádná nová přísada (v našem případě elektronické komunikační formy) nevyvolává nové otázky – pouze posiluje ty tradiční. Pro teorii

komunikace si musí obrát k dějinám ponechat smysl otevřeného pole, nikoliv uzavřené totality, uchovat si citlivost vůči novému a nikoli potvrzovat již dané.

Poststrukturalistické interpretační strategie mají pro teorii komunikace zásadní význam, neboť se snaží oběma těmito teoretickým dilematům postavit. Problematizují jak autorské postavení teoretika, tak i jím vytvořené kategorie. Zaměřením pozornosti na jazyk a zdůrazněním nestability významu v jazyce podkopává poststrukturalistická teorie snahu rozpustit komunikaci v „realitě“ jednání či v univerzální definici člověka. Zároveň také zpochybňuje různá pojetí vztahu teorie a dějin/kontextu představujících dějiny/kontext jako uzavřené či totalizované pole sloužící převrácení teorie v ideologii – v diskurs, jehož předpoklady zůstávají nepřiznány či vůbec neviděny.¹⁸ Z těchto důvodů je poststrukturalistická teorie schopna otevřít oblast elektronicky prostředkovaných forem komunikace způsobem, jaký zohledňuje její vnitřní složitost a vztah ke kultuře. Umožňuje člověku spatřit, co nového rozšíření a zavedení těchto technologií přináší.

Poststrukturalistická teorie sama bývá často obviňovaná ze sklonu k totalizaci: z lingvistického redukcionismu. Je jí vyčítáno, že se při svých zkoumáních nikdy nevydává za hranice textů, že tak ze sociálního jednání odstraňuje politický rozměr a její teorie jsou pouze nekonečnou hrou analýzy diskursu. I když se práce některých poststrukturalistů takovým obviněním snad i nabízejí, moje snaha teoreticky pojednat informační způsob spočívá na naprostém opaku takového lpění na textu, neboť se snaží poststrukturalistickou teorii propojit s problematikou společenské změny a elektronických komunikačních technologií především tím, že své metody „aplikuje“ na sféru každodennosti a trvá na tom, že nové komunikační formy vytvářejí historický kontext ospravedlňující zvýšený důraz na jazyk. Poststrukturalistický „obrat k jazyku“ má svůj smysl nejen kvůli schopnosti účinně kritizovat modernistické teorie, nýbrž i kvůli změnám na společensko-dějinném poli. Ze stejného důvodu uvádím teorii poststrukturalismu do vztahu k informačnímu způsobu, abych tak podtrhl nahodilost této teorie a

neposkytnul jí falešnou stabilitu, nějaký pevný základ v dějinách. Politické implikace obratu k poststrukturalismu pak musí být vnímány též v tomto světle.

Poststrukturalistická teorie ruší platnost modernistických politických postojů založených na názoru přisuzujícím lidstvu potřebu osvobodit se od vnějších útlaků.¹⁹ Z jejich pohledu je základem člověka racionální autonomie; dosáhnout tohoto základu mu však neustále brání řada institucí: svémocná vláda, náboženská intolerance, soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Důraz na jazyk podobné představy zavrhuje, neboť je to pro něj již sám jazyk, co člověka utváří. Teprve poté, co bylo v racionální autonomii založené individuum vytvořeno osvícenským diskursem, začíná být možné uvažovat o monarchii, institucionalizovaném náboženství a kapitalismu jako o vnějších hrozbách ohrožujících jeho svobodu. Pokud ovšem chápeme, že individuum je vždy již podmíněno jazykem, pak se otázka po jeho svobodě od základu mění. Stává se z ní potřeba pochopit pozici individua v daném jazykovém vzorci a možnost v nějaké míře toto rozvržení změnit – nejde již o pátrání po čemsi absolutním a univerzálním mimo daný řád, co by předurčené lidské bytosti dovolilo osvobodit se z jeho vlivu a okovů.

Současná společnost v sobě obsahuje modernistické instituce a diskursy upřednostňující jisté formy subjektu (podporující autonomní racionalitu) a potlačující jiné (ženy, etnické menšiny). Současná společnost však v sobě též obsahuje „postmodernistické“ instituce a diskursy, jakými jsou kupříkladu elektronické formy komunikace podporující nové konfigurace subjektu. Zdá-li se dnes případné zpochybnit moderní formy utváření subjektu, pak elektronické formy komunikace (pojímané v poststrukturalistickém smyslu) poskytují právě pro takovou kritiku základ. To neznámá, že každá zpráva pocházející z takové komunikační technologie je automaticky revoluční; převážná část této komunikace slouží k upevňování existující společnosti a kultury. Existuje však možnost interpretace jejich působení odhalující jejich potenciál pro strukturní změnu. Jinými slovy, elektronické formy komunikace vytvářejí pomalou a dlouhodobou tendenci podkopávající stabilitu modelu racionálního a autonomního individua. Odtud pocházejí nářky nad těmito

komunikačními prostředky, varování před jejich nebezpečností vykřikovaná zastánci modernistických politických pozic.

Opačný přístup, posilující poststrukturalistické pojetí politických dopadů elektronických forem komunikace, je představován rozšířením protestních hnutí přicházejících zvnějšku modernistického paradigmatu: některými feministickými a etnickými postoji, určitými aspekty politiky gayů a lesbiček, jistými druhy ekologických a protinukleárních názorů. Do té míry, do jaké politika těchto skupin zpochybňuje privilegování racionálního individua jakožto univerzální podstaty lidské identity (západní tradice), působí změny ve stejném směru jako elektronické komunikační formy. Hegemonní ideologie účinně působí dokud zůstává nerozpoznána. Pokud někdo předpokládá, že lidská přirozenost je založena v rozumu a spoutána okovy institucí, pak tyto okovy jsou vyneseny na světlo, avšak ideologie tiše potvrzena. Elektronické komunikační formy a výše zmíněná sociální hnutí občas projevují sklon problematizovat modernistickou ideologii a tak pozměnit pojmy užívané v politických debatách. Pokud je tato snaha účinná (jako kupříkladu v pokusu odstranit učení o západní civilizaci jakožto výhradním úvodu do kultury), vidí modernisté všech barev (od marxisty Eugena Genoveseho po konzervativce Lynna Chaneyho) pouze ohrožení svobody. Těm, kteří nejsou zcela pod vlivem této ideologie, se její působení zřetelně ukáže a tím oslabí: „člověk“ neznamena západní člověk a racionalita není konečným základem lidské zkušenosti.

Elektronická komunikace otevírá cestu k pochopení subjektu jako formy vytvořené ve specifické dějinné konfiguraci diskursů a praktik. Ukazuje, jak vnímat já v jeho násobnosti, proměnlivosti a fragmentárnosti, já vytvářejícího si svůj vlastní projekt. Takové vidění pak bude zpochybňovat všechny diskursy a praktiky, které by tomuto procesu stály v cestě a snažily se identitu ukotvit a stabilizovat, ať už jsou fašistického ladění a opírají se o esencialistické rasové teorie, či liberální opírající se o rozum, či socialistické spoléhající na práci. Poststrukturalistické pojetí nových komunikačních technologií otevírá možnost postmoderní kultury a společnosti zpochybňující autoritu jako definici skutečnosti autorem.

Poznámky:

1. Poster, Mark; *The Mode of Information*, (Cambridge: Polity Press; Chicago: University of Chicago Press, 1990).
2. Einstein, Elizabeth; *The Printing Press as an Agent of Change*, (New York: Cambridge University Press, 1980).
3. Lyotard, Jean – François; *Inhuman*, přel. G. Bennington a R. Bowlby, (Cambridge: Polity Press, 1992).
4. Miller, J. Hillis; "The Work of Cultural Criticism in the Age of Digital Reproduction", in *Illustration*, (Cambridge: Harvard University Press, 1992).
5. Baudrillard, Jean; *Selected Writings*, ed. Poster, Mark, přel. J. Mourrain, (Stanford: Stanford University Press, 1988).
6. Meyrowitz, Joshua; *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*, (New York: Oxford University Press, 1985).
7. Foucault, Michel; *Dohlížet a trestat*, přel. Č. Pelikán, (Praha: Dauphin, 2000).
8. Michael Heim, *Electric Language: A Philosophical Study of Word Processing*, (New Haven: Yale University Press, 1987).
9. George Landow, *Hypertext: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992).
10. Jay Bolter, *Writing Space: The Computer, Hypertext, and the History of Writing*, (Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1991).
11. Richard Lanham, „The Electronic Word: Literary Study and the Digital Revolution,“ *New Literary History* 20: 2 (1989), s. 265-90.
12. Marie Marchand, *La Grande aventure du Minitel*, (Paris: Larousse, 1987).
13. Andrew Feenberg, „Computer Conferencing and the Humanities,“ *Instructional Science* 16 (1987), s. 169-86.
14. Roxanne Starr Hiltz – Murray Turoff, *The Network Nation: Human Communication via Computer*, (London: Addison-Wesley, 1978).
15. Jacques Derrida, *Gramatológia*, (Bratislava: Archa, 1999).
16. Jacques Derrida, *Postcard: From Socrates to Freud and Beyond*, přel. Alan Bass, (Chicago: University of Chicago Press, 1987).
17. Norbert Wiener, *Kybernetika a společnost*, překl. Karel Berka, (Praha: ČSAV, 1963).
18. Louis Althusser, „Ideology and Ideological State Apparatuses,“ *Lenin and Philosophy and Other Essays*, (London: New Left Books, 1971).
19. John Hinkson, „Marxism, Postmodernism and Politics Today,“ *Arena* 94 (1991), s. 138-66.

Z anglického originálu Mark Poster, *The Second Media Age*, (Cambridge: Polity Press, 1995), s. 57-77 přeložil Tomáš Dvořák.

Mark Poster je profesorem historie a ředitelem programu filmových studií na University of California, Irvine. Věnuje se evropským kulturním a intelektuálním dějinám, kritické teorii a mediálním studiím. Mezi jeho četné publikace zabývající se sociálními a kulturními aspekty elektronických komunikačních medií patří *The Mode of Information* (Chicago Press, 1990), *The Second Media Age* (Blackwell, 1995), či *What's the Matter with the Internet?: A Critical Theory of Cyberspace* (University of Minnesota Press, 2001).

Homepage: <http://www.humanities.uci.edu/mposter/>.